

**"FƏRHAD VƏ ŞİRİN" DASTANININ MÜXTƏLİF VERSİYA VƏ VARIANTLARINDA
FƏRHAD, ŞİRİN VƏ XOSROV SURƏTLƏRİ**

Giriş. Aşıqların repertuarında geniş yer tapan, mövzunu yazılı ədəbiyyatdan götürən dastanlarımızdan da biri "Fərhad və Şirin"dir. XII əsrdən sonralara aid edilən dastanın versiya və variantlarının əksəriyyəti Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeməsindən qaynaqlanmışdır. Bu səbəbdən də dastanın istər süjet xətti, istərsə də obrazlar sistemi üzərində araşdırma apararkən Nizaminin poemasını əsas götürmək məqsədəuyğun olar. Daha çox poema kimi araşdırmalara cəlb olunan bu mövzu "Fərhad və Şirin" dastanı kimi diqqətdən kənar qalmaqdadır. Yazılı və şifahi ədəbiyyatın sərhədində yer alan bu dastanın versiya və variantlarını araşdırmaq bu baxımdan aktual və vacibdir.

I. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poeməsində Fərhad, Xosrov və Şirin

"Xosrov və Şirin" poeməsində Xosrov padşah oğlu, Şirin hökmdar nəslindən olan gənc qız, Fərhad isə zəhmətkeş sənətkardır. Nizami yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edən mövzulardan olan əməyin tərənnümü Fərhadın simasında əks olunur. *"Nizaminin əməkçi insanlar içərisindən seçərək böyük məhəbbətlə təsvir etdiyi bu obraz sənətkar vüqarı, insan hüsnəri, ləkəsiz mənəviyyat, saf, ülvi bir məhəbbət təcəssümü olub şair tərəfindən bədii yaradıcılığa gətirilən idealları aydınlaşdırır. Nizami mahir bir sənətkar, fədakar aşiq kimi təsvir etdiyi bu qəhrəmanını əsərin əsas obrazı olan Xosrova qarşı qoyur, əsərinin bir yerində bu iki aşıqı qarşılaşdırır"* (Gəncəvi, 2004: 13). Dahi şair bu qarşılaşmada ümdə məsələni göz önünə gətirərək iki əks dünyanı qarşı-qarşıya qoyur. Ustad Nizami sənəti şahlığa qarşı qoyaraq birincisinə üstünlük verir. Qeyd edək ki, ondan sonra bu mövzuda məsnəvi yazanlar şahı sadə zəhmət adamı ilə qarşı-qarşıya qoymağa cürət etməmişlər. Nizami Gəncəvi iki mənəviyyatı üz-üzə qoyaraq duyğusuz tacidarın fonunda eşqin uca mərtəbəsində dayanan Fərhadın ali mərtəbəsini üzə çıxarır. Necə deyərlər, ağ olmasa qaranın, yaxşı olmasa, pisin qədri bilinməz. Fərhad zəkası, mərdliyi, inadı və əzmi ilə Xosrova qalib gəlir. Xosrov bu məğlubiyyətin əvəzini hiylə ilə çıxır.

Poemada Şirinin sevgisi və meyli Xosrovdur, Fərhadı isə sənətkar kimi dəyərləndirir. Burada Fərhad Şirini səsindən, Xosrov isə şəkildən görüb sevir. Şirin də fərqli xarakterə malik olan Xosrova aşiq olur, bununla belə ərköyün padşahın hər dediyi ilə razılaşmır. Xosrovun ərköyünlüyü fonunda Şirinin qadın xarakteri kitab kimi açılır, onun isməti, səbri üzə çıxır.

Poemada Xosrov qarını vasitəsilə Fərhadın ölüm xəbərini çatdırır. Fərhad bu xəbərdən intihar edir. Şirin üçün isə bu ölüm önəm daşmır. Əsərin sonuna qədər Şirini düşündürən məsələ Xosrov və onun hərəkətləridir. Xosrovu sınaqlardan çıxaran Şirin ona ərə getməyə razı olur. Xosrovun Mərvəmdən olan oğlu Şirinə aşiq olduğu üçün atasını öldürür və Şirini onunla evlənməyə məcbur edir. Şirin isə sərt kəsir ki, Xosrov üçün layiqli dəfn mərasimi düzəltmə, evlənməyə razı olacaq. Dəfn zamanı Şirin intihar edir, nəticədə Xosrovla eyni qəbirdə basdırılır. Eyni qəbirdə dəfn edilmək aşıqların bədənlərinin və ruhlarının o biri dünyada birləşməsi anlamına gəlir. Biz məqamı "Leyli və Məcnun" poeməsində da götürük.

II. "Fərhad və Şirin" dastanlarının versiya və variantlarında Fərhad, Şirin və Xosrov

"Mürəkkəb inkişaf yolu keçirən, xalq rəvayətlərindən, bəlkə də həyatda baş vermiş hadisələrin qədim və orta səlnameçiləri, şair və müfəkkirləri tərəfindən qələmə alınması, işlənilməsindən başlayıb gələn bu süjet XI-XV yüzilliklərdə Azərbaycanda üç əsas versiya şəklində yaşamışdır" (Abbasi, 2010: 267). Hər bir versiyada Fərhad, Şirin, Xosrov obrazları spesifik cəhətlərə malikdir.

Bir versiyada Şirinin sevgilisi Xosrovdur, Fərhad isə sevgililəri ayırmağa çalışan xain obraz kimi təsvir edilir. Digər versiyada Şirin Xosrovu sevsə də, onun şiltaqlığı, sevgisinə sadıq olmamağı qarşısını kəsir. Fərhad bu versiyada əsl aşiq obrazındadır. Lakin Şirin onu sevgili kimi qəbul etmir. Saf məhəbbətlə sevən aşiq eşq ilə yanib-qovrulur, bu yolda məhv olur. Üçüncü versiyada isə Fərhadı həm sevən, həm də sevilən görürük. Burada Xosrov qəsdən və ya bilməyərək sevgililərin qarşısında maneə olur. Son versiyanın iki variantı özünü göstərir: Fərhadın ölümündə Xosrovun heç bir iştirakı yoxdur. Bu versiyalarda daha çox Şirin onun ölümünə kədərlənsə də, özünə qəsd etmir. Digər versiyada Fərhad Xosrovun hiyləsi ilə ölür. Şirin xəbər tutanda özünü öldürür. Bu versiyalarda çox zaman aşıqların qəbri yanaşı olur.

2005-ci ildə çap olunan beş cildlik "Azərbaycan dastanları" adlı toplusunun V cildində "Fərhad və Şirin" dastanında Şirin Şəmistan adlı padşahın qızıdır. Bir gün padşah Bilal adlı bənnanı çağıraraq ona tapşırıq verir:

"Ey bənnə, səni ona görə çağırtdım ki, mənə başı buluddan, ayağı dəryadan nəm çəkən yeddi mərtəbəli bir imarət tikəsən. Padşahların hökmünü yerinə yetirənlər xələt alırlar, yerinə yetirməyənlər qəzəbinə düçar olurlar" (Azərbaycan dastanları, 2005: 108).

Bənnə Bilal oğlu Fərhadla bu işə başlayır. İlk gün Fərhad ilə Şirin bir-birilərini görərək aşiq olurlar. Fərhadın anası Reyhan xanım, Şirinin anası Mehriban xanım gəncləri fikirlərindən döndərməyə çalışırlar. Nizami Gəncəvinin eyni məzmunlu poeməsində dastandan fərqli olaraq, obrazların analarını görmürük. Bu hissə Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" əsərində Leylinin və Məcnunun anaları ilə söhbətlərini xatırladır. Lakin Şirinin anası məsnəvidəki Leylinin anasından daha mülayim və başa düşəndir. Bunu isə dövrün, zamanın tələbləri ilə əlaqələndirə bilərik. Məsələn, Mehriban xanım əvvəlcə qızını danlayır, nəsihət edir. Bu nəsihətdə qızının halına yanan ananın əxlaqi görüşləri əks olunmuşdur. Leylinin anası isə daha sərt münasibəti ilə seçilir. Leylinin anası bu hərəkəti əxlaqsızlıq, qıza araşmayan hərəkət kimi qiymətləndirir. Mehriban xanım isə qızını başa düşməyə çalışır, lakin öz həyat yoldaşından ehtiyat edir, bu söhbətin ona çatmasını istəmir.

Dastanın bu versiyasında əks olunan Fərhad ilə Şirinin görüş səhnəsi də öz fərqliliyi ilə seçilir. Gənclərin gizləncə görüşləri fonunda Fərhadın comərtliyi, Şirinin nazı, qəmzəsi, bəzən aşıqının sözündən inciməsi təsvir edilmişdir. Fərhad həm də

⁵² BDU-nun doktorantı . gurbanaynura@gmail.com

aşıqdır, sözünü Şirinə sazla çatdırır. Məhəbbət dastanları üçün spesifik olan bu cəhət onu məsnəvi qəhrəmanından fərqləndirir. Məsnəvidən fərqli olaraq, dastanda Şirinin Badam adlı əmisi qızı var. Badam Şirinin xainliyini çəkərək Şəmistan padşaha qızının Fərhadla eşq yaşadığını çatdırır. Şəmistan padşah qıza evdən çıxma qadağası qoyur. Şəmistan padşahın şəkərli bulağın qarşısını kəsən Büysütun dağı yaran usta axtardığını eşidən Fərhad bu fürsəti dəyərləndirərək işi öz öhdəsinə götürür və əvəzində Şirini istəyir. Fərhad dağı dələrək şirin sulu bulağı padşahın qapısına qədər gətirir. Lakin şah yenə onun qarşısına şərt qoyur ki, imarət tiksə, qızı ona verəcək. Fərhad cani-könüldən bu işə başlayır, həvəslə imarət tikməyə başlayır. Bu zaman Həməzə adlı padşahın oğlu Xosrov Şirini istədiyini atasına söyləyir və elçi gedirlər. Şəmistan padşah qızının Fərhadla qismət olmaması üçün bu elçiləri geri çevirmir. Fərhadın ata-anası oğullarının həsrəti ilə gəlib imarət tikilən yerə çıxırlar və and-aman edirlər ki, evə qayıtsın. Bu səhnə "Leyli və Məcnun" poeməsindəki Məcnunun valideynlərinin aşiqin səhradan evə gətirilməsi üçün etdikləri cəhdləri xatırladır. Şirinin Xosrova zorla əvə verilməsi səhnəsi də Leylinin İbn Salamla evlənməsini xatırladır. Şirin Xosrovu zəhərli xəncərlə təhdid edir. Xosrov qarının vasitəsilə Fərhadı intihara sürüklədir. Fərhadın ölümünü eşidən Şirin həmin yerə gedərək zəhərli xəncərlə özünü öldürür. "Xosrov və Şirin" əsərinin sonunda Xosrovun ölümünə dözməyən Şirinin intiharı ilə səsleşən bu səhnədə cüt qəbir epizdu var ki, bu da "Leyli və Məcnun" poeməsini xatırladır.

Dastanın ağızdan-ağza gəzən digər versiyasında isə Şirin Mehınbanunun bacısıdır. Mehınbanu Şirin üçün Fərhadla qəsr tikdirir. Fərhad işləyərkən Şirini götürür və bir könüldən min könülə ona aşiq olur. Mehınbanunun da Fərhadla könlü olduğu üçün bu eşqə qarşı çıxır. Fərhad təsadüfən Hörmüz adlı bir şahla qarşılaşır və ona dərdini açır. Hörmüz şah Fərhadla Şirini istəmək üçün Mehınbanunun yanına elçiliyə gedir və rədd cavabı aldıqda savaşa başlayır. Mehınbanu məğlub olaraq qaçır. Döyüş zamanı Hörmüzün oğlu da Şirinə aşiq olduğu üçün şah Fərhadla görüşməsi çətin olan bir tapşırıq verir, lakin Fərhad bu işin öhdəsindən layiqincə gəlir. Hörmüz şah ələcsiz qalaraq bir qarı ilə Şirinin ölüm xəbərini ona çatdırır. Bu variantda da sonrakı hadisələr oxşardır. Deyilənlərə görə, bu iki qəbirdə hər yaz qırmızı və ağ gül açır, lakin bu iki güllün ortasında bir tikan da bitir. Poemada Nizami Gəncəvi aşiqlərin öldükdən sonra bədən və ruhlarının birləşdiyini yazır:

"Qovuşdu tənə tən, yetdi cana can,

Aradan yox oldu işğancə, hicran (Gəncəvi, 2004: 453).

Dastanın bir çox versiyalarında aşiqlərin qəbirləri, onları rəmzləşdirən güllər arasında qaratikan bitir. Bu isə aşiqlər arasındakı daimi maneəni göstərir.

Amasiya variantında isə Fərhadın yanına qarını göndərən Mehınbanu olur. Fərhad Şirinin ölüm xəbərini eşidərək külüngü göyə atır və onun ağırlığının altında qalaraq ölür. Şirin də Fərhadın ölüm xəbərini eşidərək qayalığa gəlir və özünü hündürlükdən atır. Dastanın İran variantında da sonluq eynidir. Fərqli cəhəti odur ki, Şirin Mehınbanunun qardaşı qızıdır. O, Fərhadla Şirinin ölüm xəbərini dayəsi ilə göndərir. Hər iki versiyada da "Xosrov və Şirin" poeməsindəki Mehınbanu müdrikiyini, Şirinə olan nəvaziş və sevgisini görmürük.

Dastanın əksər versiyalarında Fərhad ilə Şirin bir-birilərini görüb sevir. Nizamının poeməsində isə Fərhad ilə Şirin pərdə arxasından danışır. Bunu həm dövrlərin qayda-qanunları ilə əlaqələndirə bilərik, həm də yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, dastan həm də söyləyicilərin improvizələri ilə bağlamaq mümkündür.

Nəticə. Araşdırmamızın nəticəsi olaraq bu qənaətə gəldik ki, "Fərhad və Şirin" dastanının versiya və variantlarında məzmun, süjet xətti fərqli olduğu kimi, obrazlar da xarakterlərinə görə müxtəlifdir. Qənaətlərimizi ümumiləşdirərək qeyd etməliyuik:

1. Dastanın versiya və variantlarında Nizami Gəncəvinin poeməsində olduğu kimi Fərhadı sənətkar kimi götürük.
2. Dastanın sonluğunda Fərhadın canına hiylə yolu ilə qəsd edilir.
3. Dastanın əksər versiyalarında Şirin Fərhadın ölümünə dözməyərək zəhərli xəncər ilə və ya dağdan atılaraq intihar edir.
4. Fərhad və Şirinin eşqinə mane olanlar sırasında bibi və ya bacı rolunda Mehınbanunu, Xosrovu, Hörmüz şahı, Şirinin atasın rolunda Şəmistan padşahı görə bilərik.
5. Fərhadla Şirinin ölüm xəbərini qarı və ya dayə çatdırır.
6. Dastanın bəzi versiyalarındakı epizodlarda "Leyli və Məcnun" poeması ilə səsleşməni duymaq olur.
7. Dastanın versiyalarında poema üçün səciyyəvi olmayan obrazlara (məsələn, Fərhadın, Şirinin valideynləri) rast gəlirik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Abbash İ. Folklorşünaslıq axtarışları. İki cildə. II cild. Bakı: Nurlan, 2010, 344 s.
2. Azərbaycan dastanları. Beş cildə. V cild. Bakı: Lider, 2005, 344 s.
3. Ələkbərov M. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan xalq yaradıcılığı. Gəncə: Elm, 2021, 130 s.
4. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin. Bakı: Lider, 2004, 392 s.
5. İbrahimov S. Orta əsrlər Azərbaycan romantik ədəbiyyatı. Bakı: MBM, 2014, 304 s.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Fərhad, Şirin, Xosrov, dastan

Ключевые слова: Низами Гянджави, Фархад, Ширин, Хосров, дастан

Key words: Nizami Gancavi, Farhad, Shirin, Khosrov, epic

"FƏRHAD VƏ ŞİRİN" DASTANININ MÜXTƏLİF VERSİYA VƏ VARIANTLARINDA

FƏRHAD, ŞİRİN VƏ XOSROV SURƏTLƏRİ

Xülasə

"Xosrov və Şirin" poeması Nizami Gəncəvidən sonrakı ədəbi mühitə, eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatına bəhrəsini vermiş, onlarla şairlər bu əsərə nəzirələr yazmışlar. Bu mövzu eyni zamanda müxtəlif Şərqi ölkələrinin folklorunda dastanlaşmışdır.

Məqalədə Şərqi folkloru üçün səciyyəvi olan "Fərhad və Şirin" əsərinin müxtəlif versiya və variantlarına nəzər salınmışdır. Burada "Fərhad və Şirin" dastanının versiya və variantlarının məzmunları təhlil edilərək Fərhad, Şirin, Xosrov araşdırmaya cəlb edilmişdir. Hər bir versiya və variantların Fərhad, Şirin, Xosrov surətləri spesifik cəhətlərə malikdir. Birinci versiyada Şirinin sevgilisi Xosrovdur, Fərhad isə sevgililəri ayırmağa çalışan xain obraz kimi təsvir edilir. İkinci versiyada Şirin Xosrovu sevsə də, Xosrovun onunla nikahsız əlaqəyə girmə cəhdinə etiraz edir. Fərhad bu versiyada əsl aşiq obrazında olsa, Şirinin sevgisini qazana bilmir. Üçüncü versiyada isə Fərhadı həm sevən, həm də sevilən görürük. Burada Xosrov qəsdən və ya bilməyərək sevgililərin qarşısında maneə olur. Bəzi versiyalarda Şirin Fərhadın intihar xəbəri ilə canına qəsd edir. Bəzi versiyalarda isə Şirin bu xəbərə üzüntü keçirməklə kifayətlənir.

Dastanın əksər versiya və variantlarında Fərhad sənətkardır. O, bacarıqlı olmaqla yanaşı, həm də zəhmətkeş, mərd obraz, sözündən dönməyən aşiqdir. Şirin isə hökmdar nəslindən olan gənc qızıdır və Fərhadın olan eşqinə sona qədər sadıq qalır. Xosrov dastanda aşıqların sevgilisinə maneə olan bir obraz kimi təsvir edilmişdir. Bundan başqa, aşıqların qarşısında böyük sədd olan digər obrazlar da - Məhinbanu, Hörmüz şah, Şəmistan şah və başqaları var. Dastanda poema üçün səciyyəvi olmayan surətlərə rast gəlirik: Fərhadın, Şirinin valideynləri, Şirinin əmisi qızı və s. Məqalədə bu obrazlar da təhlilə cəlb olunmuşdur.

ФАРХАДА, ШИРИНА И ХОСРОВА В РАЗНЫХ ВЕРСИЯХ И ВАРИАНТАХ ПОЭМЫ "ФАРХАД И ШИРИН"

Резюме

Поэма "Хосров и Ширин" дала плоды в литературную среду после Низами Гянджави и в то же время в устное народное творчество и десятки поэтов написали к этой поэме назирю. Эта поэма также была эпосом в фольклоре различных стран.

В статье рассмотрены различные версии и варианты произведения "Фархад и Ширин" характерные для восточного фольклора. Здесь анализируя версии и варианты эпоса "Фархад и Ширин" Фархад, Ширин, Хосров были вовлечены к исследованию. В каждой версии и вариантах Фархад, Ширин, Хосров обладают специфическими особенностями. В первой версии Хосров возлюбленный Ширин, а Фархад изображен в образе предателя пытающийся различить влюбленных. Во второй версии несмотря на любовь к Хосрову Ширин возражает против попытки Хосрова вступить с ней в брачные отношения. Хотя Фархад в этой версии представляется в образе настоящего влюбленного он не может завоевать любовь Ширин. А в третьей версии мы видим Фархада и любящим и любимым. Здесь Хосров намеренно или неосознанно становится преградой перед влюбленными. В некоторых версиях Ширин наложила на себя руки услышав известие о самоубийстве Фархада. А других вариантах Ширин ограничивается огорчением от этой новости. В большинстве версий и вариантов эпоса Фархад был ремесленником. Помимо способного и трудолюбивого он храбрый и не отступающий влюбленный. А Ширин молодая девушка из рода правителей и до конца остается верной своей любви к Фархаду. Хосров изображен в эпосе как образ препятствующий любви возлюбленного. Помимо этого есть и другие образы которые являются большим препятствием перед возлюбленным: такие как Мехинбану, Хормуз Шах, Шамистан Шах и другие. В эпосе встречаем персонажей нехарактерные для поэмы: родители Фархада и Ширин, двоюродная сестра Ширин. В статье эти образы также были привлечены к анализу.

FARHAD, SHIRIN AND KHOSROV IN DIFFERENT VERSIONS AND VARIANTS OF "FARHAD AND SHIRIN" EPIC

Summary

"Khosrov and Shirin" made a contribution in the atmosphere of literature after Nizami Ganjavi, at the same time in folklore, tens of poets have written (nezireler) poems based on it. As well this topic has become epics in the folklore of various eastern countries.

Different versions and variants of "Farhad and Shirin" which is specific for Eastern folklore are taken into account in the article. Variety of versions and variants of the content of "Farhad and Shirin" epic were investigated and Farhad, Shirin, Khosrov are attracted into explorations. In each variants and versions Farhad, Khosrov and Shirin have specific features. In the first variant Shirin's partner (lover) is Khosrov and Farhad is a sinister person who tries to separate them. In the second version Shirin loves Khosrov but she protests the desire of Khosrov about having a relationship without marriage. Farhad is a real lover in this version but he can not gain Shirin's love. In the third version we see Farhad as a person who both loves and is loved. here Khosrov hinders them deliberately or purposeless. In some versions Shirin end her life with the suicide news of Farhad. In some others Shirin just feels sad for it.

In many versions of the epic Farhad is a craftsman. Besides being skillfull he is also a hardworking, onest man and a lover who keeps his promise. Shirin is a young girl from them emperor generation and she is loyal to her love until the end. Khosrov is illustrated as a person who hinders lovers. Moreover there are some other characters who are obstacles against lovers- Mehinbanu, Hormuz shah, Shamistan shah Farhad's and Shirin's parents, Shirin's cousin and so on. These characters are also attracted to the investigation in this article.